

MAGDALENA GRUPA-DOLIŃSKA

UNIwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

magdalena.grupa1@gmail.com

OBCOJĘZYCZNE ELEMENTY WE FRAZEOLOGII ROSYJSKIEJ GWARY STAROBRZĘDOWCÓW W POLSCE¹

Słowa kluczowe: staroobrzędowcy, frazeologia, rosyjska gwara, zapożyczenia, kalki frazeologiczne

Keywords: Old Believers, phraseology, Russian dialect, loan words, phraseological calques

Staroobrzędowcy, potomkowie Rosjan, którzy nie zaakceptowali reform patriarchy Nikona w zakresie liturgii i obrzędowości, na terenach Rzeczypospolitej zaczęli się osiedlać już pod koniec XVII w. Na terytorium Polski w jej współczesnych granicach pojawili się w XVIII w. Przenieśli się wówczas z kilku powiatów litewskich (kowieńskiego, wileńskiego i trockiego) na tereny północno-wschodniej Polski (Iwaniec 1977: 78). W latach 30. XIX w. część starowierców z Suwalszczyzny przeniosła się na Mazury, na znak protestu przeciwko zmianom wprowadzanym przez władze Królestwa Polskiego – poborom wojskowym i konieczności prowadzenia w parafiach staroobrzędowych ksiąg metrykalnych (Iwaniec 1977: 108). Wspomniane regiony dzieli stosunkowo niewielka odległość, jednak losy zamieszkujących je społeczności potoczyły się zupełnie inaczej. W czasie pierwszych osiedleń staroobrzędowców tereny okolic Suwałk i Augustowa stanowiły część Imperium Rosyjskiego, a po 1918 r. znalazły się w granicach Rzeczypospolitej. Region mazurski był natomiast częścią Prus Wschodnich aż do II wojny światowej (Гжибовский, Глушковский 2008: 200).

Ta część starowierskiej społeczności, która osiedliła się w Polsce, pochodzi z okolic Nowogrodu, Pskowa i Wielkich Łuk, co zostało ustalone na podstawie analizy zachowanych cech językowych. W momencie przybycia jej przedstawiciele posługiwali się gwarą właściwą tym terenom, należąca do zachodniego typu

¹ Artykuł został napisany w ramach realizacji projektu „Zasób frazeologiczny gwary staroobrzędowców w Polsce”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2018/29/N/HS2/01903.

gwar środkowowielkoruskich (tj. gwarą pskowską z pewnymi naleciałościami polskimi i białoruskimi) (Grek-Pabisowa 1968: 13).

Aktualnie ich rosyjska gwara poddawana jest coraz silniejszemu wpływowi polszczyzny, który przejawia się na wszystkich poziomach języka – najsilniej w warstwie leksykalnej (zob. np. Paško-Konecniak 2011a: 118–126; Paško-Konecniak 2011b; Grupa 2016b: 167–185; Grupa-Dolińska 2018: 703–720) i we frazeologii (zob. np. Grupa 2017: 113–122, 2018: 165–172).

Poza wpływem polskim w gwarze tej obecne są także elementy pochodzące z innych języków: w okolicach Augustowa i Suwałk – białoruskie i litewskie, natomiast na Mazurach – niemieckie. Ich obecność jest konsekwencją kontaktów starowierców z ludnością różnojęzyczną, do których dochodziło na poszczególnych etapach ich wędrówki z Rosji oraz już po osiedleniu się na terenach docelowych. Zagadnienie wpływów leksykalnych doczekało się wielu pogłębionych opracowań oraz szczegółowych studiów, natomiast wpływy w zakresie frazeologii nie były dotąd badane na szerszą skalę. Niniejszy artykuł stanowi próbę częściowego wypełnienia tej luki.

Celem opracowania jest prezentacja obcych elementów językowych, które notowane są w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców. Za obce elementy językowe uważane są tu zarówno kalkowane w całości frazeologizmy, jak i kalkowane lub zapożyczone części frazeologizmu (konstrukcje, komponenty).

Badania nad frazeologią rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce

Analiza frazeologii gwary staroobrzędowców w Polsce jest stosunkowo nową inicjatywą. Choć badania nad językiem starowierców w Polsce prowadzone są już od przeszło pół wieku, na przestrzeni lat kompleksowego opisu doczekały się niemal wszystkie poziomy języka z wyjątkiem frazeologii. Najwcześniejszym źródłem notującym jednostki frazeologiczne jest monografia Irydy Grek-Pabisowej (1968), kolejną pracą dokumentującą, obok jednostek rodzimych, również frazeologizmy noszące znamiona wpływu polszczyzny jest słownik autorstwa I. Grek-Pabisowej i Ireny Maryniakowej (1980). Następnie w 2013 r. ukazał się artykuł Doroty Paško-Konecniak (2013), dotyczący wpływu polszczyzny na idiomatykę rosyjskiej gwary staroobrzędowców. Pewne uwagi na temat frazeologii pojawiły się także na marginesie badań nad innymi aspektami gwary staroobrzędowców, w monografii D. Paško-Konecniak (2011a) oraz w artykułach Stefana Grzybowskiego (Гжибовский 2011) i Michała Głuszkowskiego (2011b). Celem prowadzonych aktualnie badań jest kompleksowe opisanie systemu frazeologicznego, a ich dotychczasowe wyniki pozwoliły na poczynienie fragmentarycznych wniosków m.in. na temat zalet prowadzenia badań w perspektywie podłużnej w kontekście analizy frazeologii (Głuszkowski, Grupa 2016), roli tradycji w kulturze staro-

obrzędowców, odzwierciedlonej w paremiach ich gwary (Grupa 2016a), a także uwag dotyczących rozpoznawania i cech charakterystycznych frazeologicznych kalk, półkalk i hybryd w omawianej gwarze (Grupa-Dolińska 2019). Ponadto zaprezentowane zostały pewne partie materiału odzwierciedlające wpływ języka polskiego na porównania frazeologiczne (Grupa 2017) oraz frazeologiczne kalki i półkalki notowane w mowie przedstawicieli średniego pokolenia staroobrzędowców (Grupa 2018).

Dzięki wysiłkom zespołu pracującego pod kierownictwem Stefana Grzybowskiemu udało się utworzyć korpus około 400 godzin nagrań rozmów ze staroobrzędowcami. Materiał zbierany był regularnie od 1999 r. Niestety, przez wiele lat dociekania badaczy nie skupiały się na zagadnieniach związanych z frazeologią, przez co liczba zgromadzonych jednostek frazeologicznych nie jest dziś zbyt imponująca². Materiał frazeologiczny gromadzony jest sukcesywnie od 2015 r., jednak tak późne podjęcie tej inicjatywy wiąże się z jeszcze jednym problemem: zmarła już spora część informatorów, w idiolektach których potencjalnie frazeologia mogłaby funkcjonować, a wśród tych żyjących coraz większą rolę pełni polszczyzna. W praktyce oznacza to, że młodsze pokolenie właściwie nie zna frazeologii swych przodków, zdarzają się w ich mowie jedynie pojedyncze przypadki tworzenia konstrukcji doraźnych kalkowanych z polszczyzny. Średnie pokolenie jest natomiast bardzo zróżnicowane pod względem sytuacji językowej. Można wśród nich znaleźć osoby władające rosyjską gwarą na równi z językiem polskim, jest jednak również spore grono, które komunikuje się niemal wyłącznie po polsku (w zależności od tematyki, sytuacji komunikacyjnej, innych czynników o charakterze socjolingwistycznym), więc i w tej sytuacji trudno uzyskać materiał frazeologiczny. W ich przypadku również mamy do czynienia z podejmowaniem prób utrzymania wypowiedzi w kodzie gwarowym, co stymuluje proces tworzenia doraźnych konstrukcji frazeologicznych kalkowanych z polszczyzny. Najwięcej materiału udało się uzyskać od przedstawicieli najstarszej generacji, choć i w ich przypadku napotykamy pewne trudności. Gromadzenie materiału frazeologicznego odbywa się przy wykorzystaniu kilku metod: ankietowej, wywiadu pogłębionego oraz obserwacji uczestniczącej. Częstokroć jednak w przypadku ankiet oraz wywiadów pogłębionych pojawiają się wątpliwości co do rzetelności zgromadzonego w taki sposób materiału. Po pierwsze, trudno uniknąć sugerowania odpowiedzi, a po drugie, zaprzyjaźnieni z nami informatorzy zdają się czasem udzielać takich odpowiedzi, które – ich zdaniem – chcemy usłyszeć. Innym problemem są także dysproporcje w zakresie zgromadzonego materiału od starowierców suwalsko-augustowskich i mazurskich. Jest to niestety problem nie do rozwiązania, ponieważ na Mazurach właściwie nie ma już osób posługujących się rosyjską

² Do tej pory zgromadzono około 700 jednostek frazeologicznych, z czego blisko połowa nie została dotąd szerzej potwierdzona.

gwarą (poza sferą religijną oraz wstawkami i schematycznymi fragmentami rozmów w sferze rodzinnej na tematy życia codziennego). Dysponujemy natomiast pewnym, również stosunkowo niewielkim, zasobem zapisów nagrań z lat 50.–60. XX w., w którym frazeologia się pojawia.

Elementy białoruskie

Możliwa obecność elementów pochodzenia białoruskiego w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców związana jest z kilkoma czynnikami, które można pogrupować ze względu na okres, w jakim pojawiało się największe prawdopodobieństwo ich przeniesienia do języka badanej grupy: 1) okres kontaktu rosyjskiej gwary z gwarami białoruskimi na terenach macierzystych staroobrzędowców, 2) okres migracji, 3) okres po osiedleniu się staroobrzędowców na ziemiach polskich, 4) czasy współczesne.

Po pierwsze, rodzima gwara starowierców (tzw. gwara pskowska) już na terenach macierzystych posiadała szereg cech wspólnych z gwarami białoruskimi, natomiast migracje przez tereny białoruskie nie tylko pozwoliły na utrzymanie tych cech, ale również na przenikanie do gwary nowych. I. Grek-Pabisowa w monografii z 1968 r. wskazywała, że:

Gwara, którą wynieśli [staroobrzędowcy – M.G.D.] ze swojego macierzystego terytorium, posiadała wiele cech wspólnych z cechami gwar białoruskich. Migracja na zachód przez tereny białoruskie sprzyjała utrwaleniu się tych cech oraz nabyciu nowych. Po osiedleniu się kontakty z ludnością białoruską nie ustały (np. powiat grodzieński), co również nie pozostało bez wpływu na omawianą gwarę (Grek-Pabisowa 1968: 12).

Zatem po drugie, elementy białoruskie do gwary staroobrzędowców trafiać mogły również na etapie migracji na tereny Rzeczypospolitej, a także już po osiedleniu się na nich – świadczyć o tym może ślad wpływu języków wschodniosłowiańskich na gwary polskie tych terenów (zob. np. Zdancewicz 1963: 231–266; Zdancewicz 1966; Grek-Pabisowa 1976/1999: 118). Staroobrzędowcy, opuszczając swą ojczyznę, podążali w różnych kierunkach, ci zaś, którzy osiedlili się na ziemiach polskich, docierali do nich dwiema drogami. Pierwsza z nich przebiegała przez pas krajów bałtyckich, spora część starowierców osiedliła się w pierwszym etapie migracji na Inflantach i w Kurlandii; na terenach należących przed wojną do Polski powstało wówczas wiele osad (m.in. w byłych powiatach jezierskim, wiłkomirskim, święciańskim, poniewieskim, wileńskim, trockim, oszmiańskim, suwalskim, sejneńskim). Na ziemi suwalsko-sejneńskiej oraz w północnej części powiatu augustowskiego staroobrzędowcy osiedlili się już przed 1779 r. (Grek-

-Pabisowa 1998/1999: 19–20). Druga ze wspomnianych dróg migracji prowadziła przez należące wówczas do Rzeczypospolitej ziemie białoruskie (osady w Starodubiu i Wietce na południe od Homla w rozwidleniu rzeki Soż), z których następnie pewna część staroobrzędowców zawędrowała do powiatów witebskiego, suraskiego, newelskiego, lepelskiego, a niektórzy z nich jeszcze dalej – na Suwalszczyznę (Grek-Pabisowa 1998/1999: 21). Obie grupy migrujące miały zatem kontakt z ludnością białoruską, choć charakteryzował się on różnym natężeniem.

Współcześnie trudno mówić o masowych kontaktach staroobrzędowców z Białorusinami, a jeżeli jakieś występują, to są to pojedyncze przypadki, które nie mają większego znaczenia dla gwary jako całości.

Zgromadzone frazeologizmy o możliwym pochodzeniu białoruskim można podzielić na dwie grupy: a) frazeologię notowaną w języku białoruskim (lub jego gwarach) wspólną dla języków wschodniosłowiańskich (przynajmniej niektórych), np.:

m'axnuć ruk'oj ‘odpuścić’ (ros. *махнуть рукой*, błrus. *махнуць рукой*, pol. *machnąć ręką*): *zn'al'i što z nas ěe b'uż'et inżyńer'of to tam pr'ipušč'al'i, m'axal'i ruk'oj ěekat'oryji*;

v'yćanuć n'og'i ‘umrzeć’ (ros. *вытянуть ноги*, błrus. *ногі выцягнуць*, pol. *wyciągnąć nogi | kopyta*): *ěe m'ajiš ž'eńik, źej, i ěe l'ečša, bo jon kak ćeb''a v'ylečyt, to za dv'e ěeż'el'i n'og'i v'yćaniš*;

{*komuś*} *zań'ala d'uxa* ‘pozbawiło tchu’ (ros. psk. *дых занимает*, błrus. *дыхі займае*): *měe żań'ala d'uxa*;

oraz wspólny zasób frazeologii polskiej i białoruskiej, np.:

naś'ić žal'obu ‘cierpieć po śmierci bliskiej osoby’ (pol. *nosić żalobę*, błrus. *жалобу насіць* ‘хадзіць у жалобным, чорным адзенні або з адзнакаю жалобы’): *my žal'obu b'uż'em naś'ić tap''er', bo 'eta śastr'a n'aša, n'aša pl'em''an:ica*;

dav'acsa va zn'ak'i ‘dokuczać’ (pol. *dawać się we znaki*, błrus. *давацца ў знакі* ‘надоўга запомніцца’): *m'ux'i 'et'i daj'ucsa va zn'ak'i*;

{*kogoś*} *gł'ava bal'it* ‘o czymś problemie’ (pol. {*kogoś*} *boli* {*o coś*} *głowa*, błrus. *галава не баліць | галоўка не баліць* ‘не турбавацца за лёс, учынкi, справы каго’): *'eta uż'e měe gł'ava bal''it*.

W przypadku obu tych grup jednoznaczne rozstrzygnięcie, z którego zasobu dane frazeologizmy przeniknęły do gwary staroobrzędowców, wydaje się niemoż-

liwe. Bardziej prawdopodobne jednak, że jednostki notowane zarówno w języku białoruskim, jak i rosyjskim lub jego gwarach przejęte zostały do gwary starowierców z podstawowego dla nich kodu, jakim są ruszczyzna ogólna i gwara pskowska. Nie bez znaczenia jest w tym wypadku także fakt, że to język rosyjski w większym stopniu oddziaływał na białoruski, również w zakresie frazeologii, a zatem nawet jeśli wymienione frazeologizmy trafiły do gwary starowierców za pośrednictwem języka białoruskiego, to mogły być zapożyczeniami wtórnymi, których pierwotnym źródłem była ruszczyzna. Podobne uwagi dotyczą wspólnego zasobu frazeologii polskiej i białoruskiej. Z uwagi na silne i długotrwałe oddziaływanie polszczyzny, a także brak nasilonych kontaktów z ludnością białoruskojęzyczną w dobie najnowszej, bardziej prawdopodobne wydaje się polskie pochodzenie wskazanych frazeologizmów (stanowiłyby one więc kalki frazeologiczne). Niemniej nie można ostatecznie wykluczyć możliwości białoruskiej proveniencji wspomnianych jednostek.

Elementy niemieckie

Wpływ na gwę staroobrzędowców na Mazurach wywierała niemczyzna ogólna, a dokładniej jej potoczny wariant (Grek-Pabisowa 1983: 57). Zakłada się, że oddziaływanie niemczyzny rozpoczęło się tuż po osiedleniu się staroobrzędowców na tych terenach (ok. 1830 r.), trwało natomiast aż do końca II wojny światowej³, kiedy to Mazury należące uprzednio do Prus Wschodnich znalazły się w granicach administracyjnych Polski (Grek-Pabisowa 1983: 57; Jorroch 2014: 311).

Intensywność procesu oddziaływania języka niemieckiego na rosyjską gwę nie zawsze była jednolita:

W pierwszych latach po osiedleniu się wpływ języka niemieckiego nie mógł być znaczny. Do 1843 r. nie obowiązywała staroobrzędowców służba wojskowa, szkoły z językiem niemieckim wprowadzono po 1876 r. Za okres silniejszych wpływów języka niemieckiego można przyjąć lata od ostatniego ćwierćwiecza w. XIX do r. 1945 (Grek-Pabisowa 1983: 58).

Obok języka niemieckiego, już od momentu przesiedlenia się staroobrzędowców na Mazury, na rosyjską gwę wpływała polska gwara mazurska. Za jej pośrednictwem starowiercy poznali wiele pojęć nazywających elementy rzeczywistości w nowych realiach, poprzez medium mazurskie trafiło do ich gwary wiele

³ I. Grek-Pabisowa zauważa, że kontakty staroobrzędowców z językiem niemieckim na Mazurach nie ustały wraz z zakończeniem II wojny światowej, a trwały jeszcze kilka lat dłużej – do momentu, kiedy ludność niemiecka wyemigrowała do Niemiec (Grek-Pabisowa 1983: 57).

germanizmów, co dodatkowo ułatwione było przez podobieństwo obu systemów językowych w porównaniu z językiem niemieckim (Grek-Pabisowa 1983: 59).

Obecność niemieckich elementów językowych podtrzymywały częste wyjazdy mazurskich staroobrzędowców do Niemiec oraz utrzymywanie kontaktów z rodziną tam mieszkającą. Efekt ten wzmacniał także wysoki prestiż języka niemieckiego w oczach starowierców. Jak pisze Anna Zielińska:

wszyscy chętnie go [języka niemieckiego – przyp. M.G.D.] używają, przyznają się do posługiwania się nim w gronie rodzinnym, zarówno przed wojną, jak i obecnie [...] (Zielińska 1996: 53).

Obecnie na Mazurach pozostało niewielu staroobrzędowców mówiących rosyjską gwarą, za to spora część z tych, którzy jeszcze żyją, posługuje się językiem niemieckim, o czym wspomina Anna Jorroch:

Staroobrzędowcy urodzeni do połowy lat 50. XX wieku mówią płynnie i naturalnie po niemiecku. U osób starszych, które najdłużej przebywały w otoczeniu niemieckojęzycznym, wpływy z polszczyzny są najmniej widoczne [w zakresie języka niemieckiego] (Jorroch 2014: 315).

Podstawowym językiem komunikacji używanym w sytuacjach codziennych jest dla staroobrzędowców mazurskich urodzonych po 1945 r. język polski (Jorroch 2014: 318).

W pracach poświęconych zapożyczonej z języka niemieckiego leksyce i sytuacji językowej staroobrzędowców mazurskich brak niestety wzmianek dotyczących frazeologii pochodzenia niemieckiego w rosyjskiej gwarze.

W zgromadzonym materiale odnotowałam tylko dwa przykłady frazeologizmów zawierających elementy pochodzące z języka niemieckiego:

ž'elać {coś} *fejn* ‘robić coś dobrze’: *fšo sab''e fejn pakupl''ala*; niem. pot. *sich fein machen* ‘ładnie się ubrać, przyozdobić’;

{ktoś} m'ajit f'ugl'a ‘mieć manię na punkcie czegoś’: *on m'ajit pat tym zgl''endam f'ugl'a*; niem. *einen Vogel haben* ‘mieć fioła (niedobrze w głowie)’.

Należy zaznaczyć, że tak mała liczba zarejestrowanych frazeologizmów nie powinna być interpretowana jako dowód niewielkiego wpływu niemieczyzny w tym zakresie. Współcześnie właściwie nie ma już możliwości poznania skali zjawiska – z uwagi na wciąż zmniejszającą się liczbę informatorów posługujących się rosyjską gwarą oraz zbyt późno podjęte prace nad gromadzeniem frazeologii. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że przykładów jednostek frazeolo-

gicznych motywowanych niemczyzną byłoby więcej, gdyby korpus nagrań był szerszy⁴.

Elementy litewskie

W rosyjskiej gwarze notuje się także pewne elementy z języka litewskiego, choć nie są one często spotykane. I. Grek-Pabisowa w monografii z 1983 r. zwróciła uwagę na niewielki udział słownictwa zapożyczonego z języków bałtyckich w zasobie leksykalnym starowierców. Badaczka wynotowała wówczas 12 pożyczek litewskich (np. *glumn* 'oj' 'głupi; dokuczliwy' < lit. *glūmas* 'głupota, ogłupienie') i 2 łotewskie (np. *barkan* 'ica' < łot. *burkāni* 'marchew'), a wśród nich jeden związek wyrazowy zawierający element litewski: *d'arbu spr'av'it* 'sprawić lanie' < < lit. *dárbas* 'praca, robota' (?)⁵, którego jednak nie odnaleziono we współczesnym materiale.

W zgromadzonym przeze mnie zasobie odnotowany został jeden frazeologizm zawierający element litewski:

nam 'azala t'upy kak j'olka 'o kobiecie z mocnym makijażem ust': *an 'a nam 'azala t'upy kak j'olka; t'upy*; lit. *lūpa* 'warga'.

Elementy polskie

Możliwych dróg, poprzez które w różnych okresach elementy polskie docierały do rosyjskiej gwary, jest co najmniej kilka.

Największe znaczenie z punktu widzenia nasilenia oddziaływania polszczyzny miał etap, w którym doszło do znaczącej intensyfikacji kontaktów staroobrzędowców z polskim otoczeniem językowo-kulturowym, co bezpośrednio przełożyło się na skalę interferencji. Właśnie w tym okresie, dla którego umowną cezurą jest koniec II wojny światowej i terytorialne odcięcie polskich staroobrzędowców od

⁴ Korpus nagrań dokumentujących gwarę, który udało się zgromadzić na potrzeby niniejszej rozprawy, jest niewielki w porównaniu z materiałem ośrodków augustowskiego i suwalsko-sejneńskiego. Obejmuje materiał zarejestrowany w latach 50.–60. XX w. przez I. Grek-Pabisową oraz materiał współczesny z 2014 r., zgromadzony przez pracowników naukowych i studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Podczas ekspedycji zorganizowanej w 2014 r. okazało się, że tylko kilku informatorów, do których udało się dotrzeć, komunikuje się nadal za pomocą rosyjskiej gwary, a część informatorów zgodziła się na rozmowy wyłącznie w języku polskim.

⁵ Znak zapytania pojawia się także w opracowaniu, z którego zaczerpnięty został przykład.

współwyznawców w Litewskiej, Łotewskiej i Estońskiej SRR, a także z innych obszarów Związku Radzieckiego, pojawiło się w rosyjskiej gwarze najwięcej modyfikacji, co potwierdzają liczne publikacje naukowe badaczy języka staroobrzędowców, poczynając od lat 50. XX w. (zob. m.in. Grek-Pabisowa 1983; Zielińska 1996; Жибовский 2011: 45–59; Głuszkowski 2011a: 107–117, 2011b; Paśko-Konecniak 2011a: 118–126, 2011b).

Należy jednak podkreślić, że pewne elementy językowe z polszczyzny docierały do gwary staroobrzędowców na długo przed intensyfikacją kontaktów z Polakami, a nawet przed ich dotarciem na ziemię polskie. Grek-Pabisowa, analizując słownictwo gwary staroobrzędowców, zwróciła uwagę na występowanie pewnego zasobu wyrazów, które przeniknęły do rosyjskiej gwary staroobrzędowców jeszcze na ich terenach macierzystych⁶ (autorka określa je mianem polonizmów dawnych), np. *al' 'ej* 'olej', *kav' al* 'kował' (zob. Grek-Pabisowa 1983: 54). Wzajemna polsko-rosyjska interferencja związana jest również, co oczywiste, ze wspólną, niełatwą historią, wielowiekowym sąsiedztwem i ich konsekwencjami.

Polskie elementy językowe we frazeologii gwary staroobrzędowców podzielić można na dwie grupy: 1) frazeologiczne kalki i półkalki z polszczyzny, a wśród nich jednostki, które nazwać już można systemowymi oraz jednostki tworzone różnie, a także 2) polskie wstawki pojawiające się w ramach przełączania kodów.

Spośród przykładów frazeologicznych kalk i półkalk wydzielić można, jak już wspomniano, dwie podgrupy:

- a) kalki i półkalki – zjawiska systemowe, które funkcjonują w gwarze od lat. Przy ustalaniu ich zasobu pomocny był *Słownik gwary staroobrzędowców* I. Grek-Pabisowej i I. Maryniakowej (1980) oraz fakt prowadzenia badań w perspektywie podłużnej. Ich systemowość ustalałam także dzięki analizie liczby poświadczeń w spontanicznej mowie. Do takich jednostek należą np.:

KALKI FRAZEOLOGICZNE

st'aryj byk 'o dorosłym mężczyźnie zachowującym się nieadekwatnie do wieku' (pol. *stary byk*): *wygląd r'eb''ačyj m'ajit*, *'al'e r'ozum m'ajit* *st'areva byk'a*;

dastav'ac b' 'elaj gar''ačk'i 'wściekać się' (pol. *dostawać białej gorączki*): *no to ja dast'aval b' 'elaj gar''ačk'i*;

ńe zvar'acyvač uv'agi 'być obojętnym wobec kogoś lub czegoś, lekceważyć' (pol. *nie zwracać uwagi*): *ńikt'o na 'eta ńe zvar'acyvač uv'ag'i specj'alna*.

⁶ Więcej na temat polonizmów leksykalnych w gwarach rosyjskich – zob. np. Doroszkiewicz 1991; Wójtowicz 2012: 371–386.

PÓŁKALKI FRAZEOLOGICZNE

{*komuś*} *v'olas s galav'y ne spaż'ot* ' (komuś) nic się nie stanie' (pol. {*komuś*} *włos z głowy nie spadnie*, ros. *Ни один волос не упадѐм | не упал | с головы {чьей, кого}*): *tag gavar''il'i jag b'użeš m''eńše znać, ć'ixa śiż'eć to v'olaz z galav'y m'i ne sp'ańet, 'al'i kag b'użeš mnok zn'ać to żyć ne b'użeš* – adaptowane zapożyczenie *spaż'ot* zamiast rosyjskiego *ynadѐm*;

brać pad vńim'anije 'uwzględnić' (pol. *brać pod uwagę*, ros. *принимать во внимание*): *no i 'eta aš'ypka baš'aja 'eta b'yla aš'ypka, tak ne m'ożna b'yla pastup'ać i ź'elać, bo za što nar'ot j'eta t'oże ś'ilna brał pad vńim'anije, što 'eta tag być ne m'ożet* – o polskiej motywacji frazeologizmu świadczy konstrukcja składniowa z przyimkiem *pad*;

padnaś'ić {*na kogoś*} *r'uku* 'stosować przemoc fizyczną' (pol. *podnosić {na kogoś} rękę*, ros. *поднимать руку {на кого}*): *bo j'eśća mnok tak'ix, što na m'atku r'uku padn'ośut* – o polskim wpływie świadczy adaptowane zapożyczenie *padnaś'ić* na miejscu rosyjskiego *поднимать*.

- b) kalki i półkalki frazeologiczne tworzone *ad hoc* – na potrzeby danej konwersacji. Ten typ kalkowania występuje wówczas, kiedy informator nie chce dopuścić do zmiany kodu i w związku z tym dokonuje tłumaczenia odpowiedniego polskiego frazeologizmu za pomocą komponentów gwarowych (wiąże się to często z pojawieniem się nowych zapożyczeń), np.:

ź'elać za pšyžvoj'itku 'być osobą towarzyszącą parze zakochanych, zakłócającą ich intymność' (pol. *robić za przyzwoitkę*): *nu kak, m'atka z b'aćkaj na krok mńe ne atpušć'al'i, kud'y jan'y iśl'i, to i ja iś'oł, ja im ź'elał b'yta za pšyžvoj'itku* – występuje tu zapożyczony wyraz *pšyžvojitka*;

ni s k'em ne zażer'aćsa 'nie wchodzić z nikim w konflikt' (pol. *nie zadzierać {z kimś}*): *mój p'apa ni s k'em ne zażer'alśa*;

gavar''ić pr'osta z m'ostu 'mówić otwarcie, konkretnie, bez zbędnej kurtuazji' (pol. *mówić prosto z mostu*): *gavar''ić pr'osta z m'ostu*.

Z tym typem kalkowania mamy do czynienia również wtedy, gdy informatorowi brakuje kompetencji do pełnego odwzorowania frazeologizmu za pomocą gwarowych odpowiedników (lub po prostu odpowiedników brak), a jednocześnie chce on utrzymać stylistykę wypowiedzi, np.:

ić ić pa trupach do celu ‘być bezwzględny, starać się osiągnąć cel, nie licząc się z nikim’ (pol. *iść po trupach do celu*): *i żel’aloś tak, što l’uži nie zav’idyval’i t’olka iśl’i pa trupach do celu*;

pajć i {z kimś} na udry ‘kłócić się’ (pol. *pójść z kimś na udry*): *paś’oł na udry*;

ż’elać wymysły ‘wymyślać, grymasić’ (pol. *robić wymysły*): *wymysły ż’elajut*.

Kolejnym przejawem wpływu polszczyzny na frazeologię rosyjskiej gwary staroobrzędowców jest zjawisko przełączania kodów.

Na podstawie zgromadzonego materiału można wyodrębnić trzy sytuacje, w których frazeologia pojawia się jako rezultat lub przyczyna przełączania kodów.

Pierwszą grupę stanowią sytuacje, w których informator, chcąc umożliwić lub ułatwić odbiór swojej myśli przekazywanej w wypowiedzi w postaci frazeologizmu, podejmuje się jego przetłumaczenia na język polski. Wprowadzone polskie frazeologizmy służą ponownemu przekazaniu myśli wyrażonej pierwotnie w gwarze, por.:

(1) *b’es p’alk’i nie patxaż’i / no bez kija nie podchoǰ /*

(2) *kak paścel’ iś:a tak v’yśp’iś:a / jak się pościelisz tak i się wyśpisz⁷ /*

Replika (1) i (2) prezentują sytuacje, w których informator najpierw użył gwarowego wariantu frazeologizmu, a następnie, ze względu na brak oczekiwanej reakcji ze strony polskiego rozmówcy, wypowiedział polski wariant powiedzenia – najprawdopodobniej w przekonaniu, że wersja gwarowa nie została zrozumiana. Przykłady (3), (4), (5) ilustrują przypadki cytowania. W każdym z przytoczonych poniżej przypadków wraz z wprowadzeniem frazeologizmu nastąpiło całkowite przejście na język polski, zarówno na poziomie leksykalnym, jak i gramatycznym, por.:

(3) *my gavar’’im stoj sł’uxaj / wlaǰła między wrony, kracz jak i one /*;

(4) *’eta nie dur’ak skaz’al / daj Boże / żebyś ty uczył cudze dzieci /*;

(5) *pr’im’eń’al’i tak’oje apr’ed’el’’eńe // co można wojewodzie, to nie tobie smrodzie / ’eta pa p’olsk’i / da wojewoda to ’eta ablastn’oj nač’alnik /*.

⁷ W tym przypadku w polskim wariantcie pojawia się kalka z języka rosyjskiego: *się* < -s’a (*Jak się pościelisz...* zamiast *Jak sobie pościelisz...*).

Na trzecią grupę składają się fragmenty wypowiedzi prezentujące wtrącający typ przełączania kodów. W wymienionych poniżej fragmentach (6)–(11) mamy do czynienia z analogiczną sytuacją, w której wypowiedź informatora prowadzona jest zasadniczo w gwarze, a frazeologizm zostaje do niej wprowadzony w formie polskiej bez zaburzania perspektywy składniowej języka-matrycy. Po wprowadzeniu polskiego wtrętu informator kontynuuje swą wypowiedź w gwarze, por.:

(6) *j'eta tak praśl'o kak **w mgnieniu oka** / 'etyn'ašy tak kal''ist'i st'ar'in:yji gavar''il'i što 'eta žyt'j'o to tak prax'ožit sk'ora što **w mgnieniu oka** /;*

(7) *ja **nie przywiązuję wagi** za bałš'oj tak;*

(8) *safš'om 'inače / 'eta **niebo a ziemia**;*

(9) *i pam'ažu jajc'om i cynam'onk'i **nie z tej ziemi**;*

(10) *ja i tak d'umala što **nie dojdę do siebie**;*

(11) *gavar''ila d'urni vy / vy **na głowy padli**.*

* * *

Podsumowując: ze względu na skomplikowane losy starowierskiej wspólnoty, wieloetapowe migracje i konieczność kontaktu z obcym otoczeniem językowo-kulturowym w jej gwarze notuje się sporo przykładów ilustrujących obce wpływy językowe: polskie, białoruskie i litewskie w przypadku staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego oraz niemieckie w regionie mazurskim. Oddziaływanie wspomnianych języków widoczne jest zwłaszcza w warstwie leksykalnej, ale także i we frazeologii. Najsilniej oddziałuje na frazeologię gwary staroobrzędowców polszczyzna, co związane jest oczywiście z faktem ich zamieszkiwania wśród polskich sąsiadów już od ponad dwóch wieków. Sporym utrudnieniem w przypadku analizy frazeologii gwary staroobrzędowców w Polsce są braki materiałowe, których niestety już nie sposób uzupełnić. W ramach podsumowania można pokusić się o stwierdzenie, że dokumentacja i analiza zasobu frazeologicznego rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce rozpoczęły się co najmniej o pół wieku za późno.

SUMMARY**FOREIGN LANGUAGE ELEMENTS IN THE PHRASEOLOGY
OF THE RUSSIAN DIALECT OF OLD BELIEVERS LIVING IN POLAND**

The Russian Old Believers on the Polish territory appeared in the 18th century. Over the centuries they had contacts with the Belarusian-speaking, Lithuanian-speaking, Polish-speaking and in Masuria also German-speaking populations. These contacts resulted in the presence of foreign-language elements in their Russian dialect, most of all in the field of lexis, but also in the phraseology.

The aim of this article is to present foreign-language elements noted in the phraseology of the Russian dialect of the Old Believers living in Poland.